

**Левчук К.И. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА «ЗНАНИЕ» В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ УКРАИНЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 80-Х – 90-Е ГГ. XX СТ.)**

*Статья посвящается проблеме развития общества «Знание» в годы общественно-политических трансформаций Украины (1985 – 90-е гг. XX ст.). Раскрываются основные формы и направления деятельности, обобщаются достижения и проблемы развития общества.*

*Ключевые слова: просветительская деятельность, общественно-политические трансформации, общественные организации, дискуссионный клуб.*

**Levchuk K.I. THE ACTIVITY OF THE «KNOWLEDGE» ORGANIZATION IN CONDITIONS OF SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS OF UKRAINE (THE SECOND HALF OF 80-S – 90-S OF THE 20TH CENTURY)**

*The article is devoted to the problem of development of the «Knowledge» organization during years of social and political transformations of Ukraine (the second half of 80-s – 90-s of the 20th century). The main forms and directions of its activity are developed, the achievements and problems of the development of the organization are summarized.*

*Key words: enlighten activity, social and political transformations, public organizations, the club of discussions.*

**УДК 93/94:324**

**С.С. Богатчук**

**ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕФЕРЕНДУМУ 1 ГРУДНЯ 1991 Р.**

*Стаття присвячена двадцятіріччю з дня проведення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. щодо підтвердження Акта незалежності України. У статті відповідно до наукових та публіцистичних джерел аналізуються події серпня-грудня 1991 року, які стали вирішальним кроком на шляху створення незалежної України.*

*Ключові слова: путч, державний переворот, референдум, вибори Президента.*

Референдум 1991 р. підтвердив бажання переважної більшості громадян України жити в незалежній демократичній державі, самостійно вирішувати внутрішні політичні й економічні проблеми.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історичним подіям 1991 року присвячені праці, в більшості, науковців-правників Погорілко В. Ф., Федоренка В. Л. [2], Дерев'яно С. М. [2], Шаповала В. М. [3]. Найціннішими є спогади першого Президента незалежної України Л. М. Кравчука [4], депутата Верховної Ради 1991 р. І. Юхновського [5].

Дослідженню цієї проблеми присвячено й публіцистичний матеріал історика С. Кульчицького [6].

Метою дослідження є висвітлення історичних подій легітимації Акта проголошення незалежності України під час проведення Всеукраїнського референдуму.

Важливість даного дослідження відзначається в необхідності розкрити роль референдуму, що мав показати: джерелом української незалежної державності є воля українського народу.

Небагато хто згадує про 1 грудня 1991-го – день проведення Всеукраїнського референдуму, який по праву можна вважати справжнім днем юридичного народження України. Найпопулярнішою відповіддю громадянина України про визначні дати історії новітньої України виявиться День незалежності – 24 серпня 1991 року.

Слово «референдум» має латинське походження: у перекладі referendum – «те, що має бути повідомлено». Правова наука визначає його як форму безпосередньої демократії, що застосовується для прийняття або затвердження шляхом голосування найважливіших рішень загальнодержавного чи місцевого значення.

Звернемося до історичного періоду між проголошенням незалежної України і референдумом, що став вирішальним і завершальним у розбудові підвалин української

## *Наукові записки*

.....  
державності та створенні умов для розвитку України як незалежної демократичної держави. У день проголошення незалежності України Верховна Рада ухвалила низку нормативних актів, покликаних підвищити ефективність державних інститутів та започаткувати формування національних силових структур.

19 серпня 1991 року з метою повернення суспільства до попереднього політичного стану була здійснена спроба державного заколоту. Представники вищого державного керівництва СРСР (його ініціатори) заявили, що обов'язки Президента СРСР М. Горбачова (у ніч на 19 серпня 1991 р. путчисти ізолювали його на кримській дачі) у зв'язку, з начебто, його хворобою виконуватиме Г. Янаєв, а країною керуватиме Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС).

Для цих людей розпад колись могутньої радянської держави означав втрату високих посад в системі влади. І вони спробували взяти владу в свої руки.

ДКНС оголосив про запровадження на півроку в окремих районах СРСР надзвичайного стану. Було оголошено про призупинення діяльності всіх політичних партій, окрім КПРС, громадських організацій і рухів демократичного спрямування, заборонялися мітинги, демонстрації, страйки, запроваджувалася жорстка цензура над засобами масової інформації, заборонявся вихід газет, крім кількох лояльних до ДКНС. У Москві, де відбувалися головні події, було запроваджено комендантський час, виведено на вулиці та майдани війська.

Вранці 19 серпня, одразу після створення ДКНС, до Києва прибув командувач сухопутних військ СРСР генерал В. Варенников. Він зустрівся з головою Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчуком, щоб повідомити про події в Москві та попередив, що спроби невиконання наказів ДКНС призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану [5, с. 11].

Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук в цей же день, виступаючи по республіканському радіо о 16 годині в прямому ефірі, закликав громадян до спокою і витримки, запропонував зосередитися на розв'язанні найважливіших проблем повсякденного життя. Як згадує І. Машенко, незалежний експерт-дослідник телебачення і радіомовлення, який тоді спостерігав за режисерським пультом, Л. Кравчук помітно хвилювався, нервово гортаючи нотатки виступу. Він сказав: «Ми маємо відстояти закони, захистити демократію, утвердити в суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ми маємо діяти так, щоб не пролилася невинна кров...» [7].

Президія Верховної Ради УРСР лише ввечері 20 серпня прийняла заяву, в якій зазначалося, що постанови ДКНС, поки це питання не вирішить Верховна Рада України, не мають юридичної сили на території УРСР.

Л. Кравчук у цій ситуації вибрав позицію ухильного очікування. Кількагодинне засідання президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Представники Народної ради у президії наполягали на заяві про невизнання ДКНС, інші пропонували не робити жодних різких рухів.

Опозиційні сили від самого початку заколоту зайняли принципову позицію, розуміючи, чим загрожує Україні перемога ДКНС. 19 серпня 1991 р. Народний Рух України закликав співвітчизників не підкорятися волі заколотників, створювати структури активного опору, вдатися до всеукраїнського страйку. 20 серпня Народна Рада — організована опозиція в республіканському парламенті — засудила державний заколот і закликала підтримати керівництво Росії у протистоянні з ним [4, с. 8]. 19-22 серпня 1991 р. відбулися масові мітинги-протести проти дій ДКНС у Києві, Львові, Харкові, Донецьку, інших містах України.

20 серпня ввечері була ухвалена заява президії Верховної Ради України, в якій на території України дія постанов ДКНС не визнавалася. Стало зрозуміло, що ДКНС не зміг поставити під контроль силові структури й оволодіти становищем. Тимчасом обліккомкомі багатьох областей України визнали ДКНС (керівництво Компартії України направило шифротелеграму із завданням партійним комітетам на місцях всіляко сприяти діям ДКНС). Вони контролювалися Компартією України, яка залишилася політичною структурою, керованою, як і всі силові відомства, з Москви.

Тільки 23 серпня, коли путч остаточно було подавлено, політбюро ЦК Компартії України опублікувало заяву, в якій засуджувалася «авантюрна спроба антидержавного перевороту». Наступного дня, коли була скликана позачергова сесія Верховної Ради, с. Гуренко заявив, що 23 серпня у Москві написав заяву, адресовану ЦК КПРС, в якій говорилося: «Я не можу

.....  
виконувати обов'язки члена ЦК КПРС, оскільки злочинна група секретарів ЦК КПРС діяла від імені всієї партії» [8, с. 165].

А головні події цих днів розгорнулися у Москві. Центром опору стала Верховна Рада РРФСР, навколо якої зібралися тисячі захисників демократії, було зведено барикади. Опір ДКНС очолив президент Російської Федерації Б. Єльцин. На його заклик десятки тисяч людей вийшли на вулиці столиці й перекрили бронетехніці та військам шлях до будинку Верховної Ради РРФСР. Серед захисників демократії в Москві було чимало українців. Над барикадами, поруч з іншими, майорів і український синьо-жовтий прапор.

Рішучий опір заколотникам з боку тисяч громадян, що заповнили центр Москви, дії керівництва РСФСР на чолі з Б. Єльциним, вагання військ, перехід окремих військових частин на бік демократичних сил, нерішучість самого ДКНС спричинили ганебний провал заколоту 22 серпня 1991 р. З радянським періодом в історії країни було покінчено. Діяльність КПРС було заборонено.

Після цього Президент СРСР М. Горбачов, який у дні заколоту був ізольований путчистами на південному березі Криму, стрімко втрачав владу. Виникли сприятливі обставини для здобуття незалежності союзними республіками.

Утворення незалежної Української держави.

У Києві на засіданні Президії Верховної Ради було прийнято рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії українського парламенту. Четверо народних депутатів – Олександр Ємець, Тарас Стецьків, Володимир Філенко, Сергій Соболев - виконали всю роботу, пов'язану з організацією Позачергової сесії Верховної Ради [5, с. 9]. Ще звечора українське телебачення встановило свої камери у сесійній залі. Ні в кого не було сумніву щодо необхідності прямої трансляції цього засідання [7].

24 серпня о 9 годині 50 хвилин розпочався прямий ефір із сесійної зали. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук. Зі співдоповідями виступили народні депутати О. Мороз — від більшості, та І. Юхновський — від опозиції. Під час засідання представники від громадськості внесли у приміщення парламенту величезний синьо-жовтий стяг як символ розриву з тоталітарним московським центром [8, с. 168]. А через кілька днів, 4 вересня, було ухвалено постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. Цим започатковувалася відмова від радянської символіки.

У доповіді й співдоповідях висловлювалася одна думка: про необхідність вжиття рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Мова йшла про структури суверенітету та механізм його практичної реалізації. Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України та Національну гвардію. Пропонувалось ухвалити закон про статус військ, розташованих на території України, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Зокрема, уряд мав організувати перехід у власність України підприємств і організацій союзного підпорядкування.

У серпні ці заходи означали утвердження незалежного статусу України. УРСР припиняла своє існування, народжувалася самостійна Україна. Щоб надати цілковитої легітимності цим доленосним рішенням, І. Юхновський від імені Народної ради запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований новий державний статус України, а потім підтвердити цей акт на Всенародному референдумі. Одночасно, Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України [5, с. 15].

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Історичний документ виняткового значення для долі українського народу — Акт проголошення незалежності України. У ньому зазначалося: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність винятково Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення» [9].

Над даним формулюванням працювали Левко Лук'яненко, Дмитро Павличко, Ігор Юхновський, який запропонував історичні слова «Перед лицем смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з ГКЧП» [5, с. 17].

За Акт проголосувала абсолютна більшість депутатів Верховної Ради – 346 депутатів.

УРСР перестала існувати. На геополітичній карті світу з'явилася нова самостійна держава — Україна.

Розпочався процес утвердження атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав. 15 січня 1992 р. державним гімном України затвердили музику композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна. . . ». 28 січня р. національний синьо-жовтий український прапор отримав статус державного. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

26 серпня 1991 р. президія Верховної Ради ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України.

30 серпня президія Верховної Ради України ухвалила указ про заборону діяльності Компартії України [8, с. 167].

Найбільшою заслугою було встановлення контролю над розміщеними в Україні силовими структурами та загальносоюзними установами й відомствами. Не вдалося лише одне: встановити контроль над Чорноморським флотом. Внаслідок цього флот на довгі роки став болючою проблемою в українсько-російських відносинах [6].

8 жовтня прийняли Закон України «Про громадянство України», 7 листопада — «Про державний кордон». Отже, ще до референдуму, який затверджував Акт проголошення незалежності, були підготовлені передумови для перетворення України з союзної республіки на самостійну державу.

24 серпня 1991 р. депутати Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної республіки у 321 голос визнали необхідність проведення республіканського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності, адже він не мав вищої юридичної сили.

Все суспільно-політичне життя в республіці було підпорядковано Всеукраїнському референдуму, на якому 1 грудня 1991 р. виборцям належало відповісти на запитання, чи підтверджують вони зазначений Акт.

Для політиків, котрі стояли на позиціях повної незалежності України, це було необхідно для того, щоб перекреслити результати референдуму 17 березня, на якому українці проголосували за подальше існування Радянського Союзу.

Проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму стало епохальною подією, що докорінно змінило історичну долю українського народу.

За результатами референдуму Акт проголошення незалежності України було підтримано в усіх 27 адміністративних регіонах України: 24 області, 1 автономна республіка, та 2 міста зі спеціальним статусом. Із 37885, 6 тис. громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31891, 7 тис. (84, 18%). Із них позитивно відповіли 28804, 1 тис. виборців (90, 92%) [6]. Зокрема, у Криму відповіли на запитання референдуму «Так, підтверджую» 54, 19% громадян, у Севастополі — 57, 07%; у Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській областях підтвердили Акт про незалежність понад 80% виборців; в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях за незалежність проголосувало понад 95%, у решті областей — понад 90% громадян.

Позитивну відповідь дало населення всіх областей України, незалежно від національної приналежності. Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, але й представники інших народів, що проживають на території України і склали близько 14 млн. громадян [4].

Президент США Д. Буш назвав ці результати приголомшливими. А Президент Радянського Союзу М. Горбачов і не сподівався на такий результат референдуму, стримано привітавши Кравчука з обранням Президента України [4].

Причинами такої високої політичної активності громадян України можна вважати: сформоване протягом багатьох століть прагнення українського народу до державотворення; віра народу у свої сили і можливості; розпочатий процес розпаду СРСР.

За результатами референдуму вже ні в кого не могло бути сумніву, чи український народ хоче мати свою самостійну державу. Головним завданням стало збереження незалежності й

суверенності Української держави, недопущення помилок, зроблених на двох попередніх етапах існування державності, — у середині XVII ст. і в 1917—1920 рр.

Одночасно, 1 грудня 1991 р. відбулися перші загальнонаціональні вибори Президента України як глави держави.

Всі учасники президентських перегонів (В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Л. Табурянський, О. Ткаченко, І. Юхновський) незважаючи на ідеологічні розбіжності, протягом трьох місяців одностайно виступали з державницьких позицій.

Кандидат	Кількість голосів	%
Кравчук Леонід Макарович	19, 643, 481	61. 59
Чорновіл В'ячеслав Максимович	7, 420, 727	23. 27
Лук'яненко Левко Григорович	1, 432, 556	4. 49
Гриньов Володимир Борисович	1, 329, 758	4. 17
Юхновський Ігор Рафаїлович	554, 719	1. 74
Табурянський Леопольд Іванович	182, 713	0. 57

Під час перших виборів Президента України в 1991 р. застосовувалася виборча система абсолютної більшості. У випадку відсутності кандидата, що набрав абсолютну більшість голосів від числа тих виборців, що взяли участь у голосуванні, передбачався другий тур, у якому змагалися б два кандидати на посаду Президента України, котрі набрали більшість голосів у першому турі.

Беззаперечну перемогу в першому турі (61,59%) здобув Леонід Кравчук, який і став першим Президентом України [8, с. 169].

Значення референдуму важко переоцінити. Перший всеукраїнський референдум, засвідчивши єдність прагнення абсолютної більшості наших співвітчизників до національного суверенітету та власної державності, набув особливого статусу, ставши символом утвердження українського народу як рівноправного члена світової спільноти [10. с. 42].

Референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив Акт проголошення незалежності України, проголошений Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р.

Рішення референдуму дозволили Україні затвердитися на міжнародній арені як незалежній державі. До 1 грудня 1991 р. формально незалежну Україну не визнала жодна держава. Наступного дня після референдуму оголосили про визнання незалежної України Канада і Польща, 3 грудня - Угорщина, 4 грудня - Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналися одразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. Протягом тільки грудня 1991 р. вона була визнана понад 40 державами світу [1, с. 17].

Всеукраїнський референдум перекреслив рішення березневого референдуму про збереження Союзу РСР, його підсумки створили правову основу для перетворення декларованої незалежності в реальну.

І референдум 1991 р., і президентські вибори підтвердили бажання переважної більшості громадян України жити в незалежній демократичній державі, самостійно вирішувати внутрішні політичні й економічні проблеми.

Москва не бажала добровільно відмовитися від спроб впливу на Україну. Горбачов весь час намагався повернути усі республіки в площину Союзу (чи іншого подібного утворення).

Після 1 грудня залишилася єдина нерозв'язана проблема – як вийти з СРСР. Він уже фактично припинив своє існування як держава, але досі залишався суб'єктом міжнародного права [4].

Важливою подією стало підписання в Біловезькій Пущі 8 грудня 1991 р. Україною, Росією, Білорусією Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, у якій констатувалося про припинення Союзу РСР як суб'єкту міжнародного права.

Згодом на саміті СНД, який відбувся 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті, сторонами Угоди стали ще вісім держав — Азербайджан, Вірменія, Молдова, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан [8, с. 172].

25 грудня 1991 р. М. Горбачов склав із себе повноваження президента СРСР, підписавши відповідний указ [6]. Союз РСР припинив своє існування як фактично, так і юридично.

Після визнання України Сполученими Штатами її офіційно визнали такі впливові європейські держави, як Німеччина (26. 12. 1991), Франція (27. 12. 1991), Італія (28. 12. 1991), Великобританія (31. 12. 1991). До кінця грудня Україну також визнали Китай, Японія, Бразилія, Мексика, Перу, Індонезія, Іран, Австралія, Таїланд, Алжир, Туніс, Йорданія, КНДР, Південна Корея, В'єтнам, Бангладеш, Данія, Фінляндія [11].

Молода держава стала будувати відносини з іншими державами на основі взаємної поваги суверенітету, незалежності і територіальної цілісності, невтручання в їхні внутрішні справи, розвитку всебічних політичних, економічних і культурних зв'язків.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України на Всеукраїнському референдумі було покликане забезпечити невідворотність процесу створення Української незалежної держави і сприяти його завершенню в умовах свободи поза межами Радянського Союзу. Референдум мав забезпечити якнайшвидше утворення України як повноправної й повноцінної суверенної держави і відновлення її місця в Європі та світовій спільноті держав.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. – К., 2000. – 248 с.
2. Дерев'яно С. М. Конституційний референдум: європейський досвід і українська перспектива // Наше право. – 2008. - №2. – С. 16-20.
3. Шаповал В. Основний Закон України та референдум: до питання про «стабільність» Конституції // Право України. – 2000. - №2. – С. 3-5.
4. Кравчук Л. Похорон імперії // Дзеркало тижня. – 20001. – 23 серпня. – 1 вересня.
5. Юхновський І. Так народжувалася держава: ідея референдуму проклала шлях до проголошення Незалежності / І. Юхновський // Сучасність. – 2008. - №8. – С. 5-19.
6. Кульчицький С. Довіритись народу // Дзеркало тижня. – 2001. – 1-7 грудня.
7. Машенко І. Від ГКЧП – до незалежності. Хроніка серпневих днів 1991-го через призму телеекрана. // Дзеркало тижня. – 2001. – 1 грудня.
8. Литвин В. Прогошення незалежної України / В. М. Литвин // Україна: утвердження незалежної держави. 1991-2001. – К., 2001. – С. 151-172.
9. Акт проголошення незалежності України. – Голос України. – 1991. - 25 серпня.
10. Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України // Право України. – 2005. - №5. - С. 42-43.
11. Василенко В. Грудневий референдум як найвища легітимізація української державної незалежності // Дзеркало тижня. - 2010. -. №46, 11 грудня.

### **Богатчук С.С. ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВСЕУКРАИНСКОГО РЕФЕРЕНДУМА 1 ДЕКАБРЯ 1991 ГОДА**

*Статья приурочена двадцатой годовщине со дня проведения всеукраинского референдума 1 декабря 1991 г. по утверждению Акта независимости Украины. В статье на основе научных та публицистических источников анализируются события августа-декабря 1991 г., которые стали решительным шагом на пути образования независимой Украины.*

*Ключевые слова: путч, государственный переворот, референдум, выборы Президента.*

### **Bohatchuk S.S. THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE ALL-UKRAINIAN REFERENDUM ON DECEMBER 1, 1991**

*Paper is devoted to the twentieth anniversary of the day of All-Ukrainian referendum on December 1, 1991 to confirm the Act of Independence of Ukraine. The article according with the scientific and journalistic sources analyzed events of August-December 1991, which became a decisive step on the way of creation of an independent Ukraine.*

*Key words: putsch, coup, the referendum, elections of the President.*